

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «Сейфуллин оқулары – 17: «Қазіргі аграрлық ғылым: цифрлық трансформация» атты халықаралық ғылыми – тәжірибелік конференцияға материалдар = Материалы международной научно – теоретической конференции «Сейфуллинские чтения – 17: «Современная аграрная наука: цифровая трансформация», посвященной 30 – летию Независимости Республики Казахстан.- 2021.- Т.2, Ч.1 - С.281-285

СМАҒҰЛ СӘДУАҚАСОВ – ҰЛТ АЗАТТЫҒЫНЫҢ ЖАРШЫСЫ

Шәдібек Д.
Джумалиева Л.Т.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстанның мемлекет және құқық тарихында шешуші әрі тағдырлы кезеңге айналғаны баршаға аян еді. Себебі, Ресейдің империялық саясаты, одан кейін Кеңестік Ресейдің жүргізген реформаларының нәтижесінде қазақ жерлері, оның ішінде қазақ халқының тозы шығып, бытыраңқылыққа айналдырылған болатын. Кейіннен, 1924 жылы орын алған Орта Азия республикаларын ұлттық-мемлекеттік межелеу науқанының нәтижесінде қазақ жерлерінің қайта қосылуына, ұлттық бірлік болмысын қайта жаңғыртуда, елім, жерім дейтін талай азаматтар дүниеге келді. Ондай азаматтардың еліміздің егемендікке қол жеткізуіндегі рөлі мен орны ерекше болды.

Еліміздің Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Тәуелсіздік белестері» деген еңбегінде оны былай бағалайды. «Қазақ халқы сан ғасырлар бойы өзінің тәуелсіздігі мен егемендігі үшін күресіп келді. Өзінің таңдаулы қасиеттерінің қатер төнген сәтте бірігіп, ұйымдаса білуінің, сондай-ақ басқа халықтармен бейбітшілікте, келісім мен тату көршілікте тұруға деген ынты-ықыласының арқасында тарихтың тұңғышына батып кетпей, ондағы жылдардан кейін өзінің мемлекеттілігін қалпына келтіре алды. Өз басына түскен барлық қиындықтарға қарамастан туған халқының болашағын қамтамасыз етіп, тілін, мәдениетін, дәстүрлері мен бостандық сүйгіш қасиеттерін сақтай білген бабаларымыздың көптеген ұрпақтарына құрмет көрсеткеніміз жөн. Осының барлығы, қазақ мемлекеттігінің қайта қалпына келуіне қол жеткізеді» [1,148].

Сондай азаматтардың бірі, әрі бірегейі – Смағұл Сәдуақасов болды. Смағұл Сәдуақасов жастайынан ел басқару ісіне араласып, ұлты мен жерінің аласапыран дәуірінде бірлігі мен мызғымастығын сақтауға үлкен үлес қосқан шыншыл азамат. Сол үшін Смағұл Сәдуақасұлы өз дәуірінде қызыл империяның саясатына сай келмей қудалауға ұшыраған. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Тарих толқынында» атты еңбегінде «Сонымен бірге отаршылдық пен кеңестік деп аталатын кезеңдегі қазақ ұлтының тіршілігіне қатысты мәселелері де түбегейлі қайта танып-түсінуді қажет етеді» - деген алдымызға қойған міндетті ескерсек, ал өткен төл тарихымыздың өткеніне баға берсек, бұл ғылым алдындағы жауапты

міндет болып табылады. Смағұл Сәдуақасов Қазақстанда Кеңес билігінің орнауына, сол арқылы өз халқының мұң-мұқтаждарына болысқан әрекет еткендердің бірі. Ол жастайынан саяси оқиғаларға араласып, мемлекеттік істерге белсене атсалысқан [2, 16].

Смағұл Сәдуақасұлы Қазақстан жастарының жетекшісі (1920-1921ж.ж.) қазақ арсынан шыққан тұңғыш экономист. Оның қысқа деректерінен – ақ оның өмірі тағылымды, сан қырлы азамат болғанын, қамшының сабындай қысқа ғұмырында талай қызметтің тізгінін ұстап, елі үшін, халқы үшін ұлан-ғайыр істер тындырғанын аңғару қиын емес. Десек те, Смағұл Сәдуақасұлы сияқты толағай тұлғаны тарихтың төріне шығарып, отырған тіпті де шаруашылықтың әр саласында төгілген тері, атқарған лауазымды қызметтері емес, оның өзінің ұлтына деген сүйіспеншілігі, сан ғасырлық ғұмырында мың өліп, мың тірілген, жиырмамыншы ғасырдың басында ұлт ретінде ұйыса бастаған қазаққа қызмет етуді, қайда болмасын оның мүддесі үшін табандылықпен күресуді өмір мұратына айналдырды. Оның бағы да, соры да - өз ұлтын жан-тәнімен сүйгендігінде еді.

1928-1932 жылдары Мәскеу көлік инженерлері институтын оқып бітіргеннен соң, Мәскеу –Донбасс темір жол құрылысында инженер – құрылысшы болып қызмет етеді. Мемлекеттік қоғамдық қызметпен қоса әдеби-ғылыми шығармашылықпен айналысып, сол кезде шығып тұрған қазақ-орыс тілдеріндегі көптеген газет-журналдарда саясат, шаруашылық ел ісі, мәдениет, әдебиет, өнер, тарих, мәселелерін сөз еткен мақалалары жарияланады. Көркем әңгімелері де жарық көреді.

Смағұл Сәдуақасұлының «Жастармен әңгіме» (Орынбор) 1925 ж.), «Ұлт театры туралы» (Қызылорда 1926 ж.) «Қазақстандағы ағарту мәселелері» (Қызылорда 1927 ж.) деген үлкенді-кішілі кітаптары жарық көрді. Сондай-ақ Қазақстандағы ұлт-азаттық көтеріліс пен Қазан төңкерісінен кейінгі ел өмірін арқау еткен «Сәрсенбек» атты романы бар. «Салмақбай, Сағындық» (1923 ж.), «Күміс қоңырау»(1927 ж.), повестері қазақ әдебиетіндегі проза жанрын дамытуға үлкен үлес қосты. Смағұл Сәдуақасовтың бүкіл қайраткерлік, азаматтық болмысының танылған кезеңі 1925-1927 жылдар еді. Бұл кезде ол республика халық ағарту комиссары, әрі өлкелік партия комитетінің бюро мүшесі болды. Бұл кезең сонымен бірге Ф.И. Голощекиннің Қазақстан өлкелік партия комитетін басқару кезеңімен дәлме-дәл келеді [3,2]. Оның мектепте білім алуы уақыты да, елдегі саяси тұрақсыздық пен бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен тұстас келгендіктен, елде орын алып жатқан әділетсіздіктерге өз саяси позициясын білдіру мақсатында түрлі ұйымдарға кіріп, оның белсенді мүшесіне айналды.

«Смағұл Сәдуақасұлы да жас болса да ел басқару, халық тағдырын ең жоғарғы деңгейдегі билік тұтқасын ұстағандармен тайталаса жүріп, шешу сияқты саясат ісінде де қажырлық көрсетті [4,21]. Ол 1914 жылы Омбы қаласында ашылған қазақ жастарының алғашқы ұйымы «Бірлікте» қызмет етті. «Бірлік» ұйымының негізгі алға қойған мақсаты - қазақ халқын мәдени һәм әдеби жағынан ілгері қатардағы жұрттарға қосу, ұлтшылдық сезімін туғызу һәм ұлттықты сақтау... 1916 жылы «Бірлік» ұйымы «Балапан» деген

журнал шығарып, жастарға қызмет етті. «Жастарға «Жаңа жол» деген кітабында Смағұл Сәдуақасұлы : «Бостандыққа жетем, теңдік алам десең, өзің қимылда. Аспаннан саған құймақ жаумайды. Оны бір деп біл»- деп өзінен өзі келмейтінін түсіндіріп үлкен еңбек жазған. Алдыңғы толқын Алаш зиялыларының халыққа қызметін үлгі ете білді.

Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсыновтардай Алаш арыстарын «қазақ ұлтшыладының басшылары» деп атап, олардың ұлтқа сіңірген еңбегінің арқасында өте қадірлі адамдар болғанын жастардың санасын немесе жадына құйып отырды. Смағұл Сәдуақасұлы 1920 жылы РК (б) П қатарына өткеннен кейін, арнаулы курстар ашып, дәрістер оқыды. 1920 жылы Қазақстан өз алдына дербес автономиялы республика болғаннан кейін РКЖО Орталық Комитеті Қазақ облыстық бюросының хатшысы қызметін атқарды [5,3].

Смағұл Сәдуақасов шығармашылық қызметін, мемлекеттік қызметпен қоса атқаруда зор үлгі көрсете бастады. Ол қандай мемлекеттік қызметте жүргеніне қарамастан басты мақсаты – қарапайым халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуды көздеді. Егер әділетсіздік көрсе, шындықты айта білетін азамат болатын. Ол өзінің «О национальностях и националах» атты мақаласында Кеңестік жүйенің, оның ішінде сол кезде басқарып отырған Ф.Голощекиннің жүргізіп отырған теріс саясаттарын ашық түрде әшкерледі. Смағұл Сәдуақасовтың ойынша Кеңес одағына кіретін барлық республикалар теңдей дәрежеде даму керек деді.

Орта Азия республикаларының бұрынғы империялық дәуірдегідей шикізат аймағы болып қала берсе, онда жаңа жүйенің сол кездегі биліктен айырмашылығы жоқ екенін ашық түрде айтты. Ф.Голощекиннің республикадағы негізсіз әрі әділетсіз саясатына қарсы шықты. Бұған мысал ретінде С.Сәдуақасовтың Ж.Аймауытовты жаладан қорғауы жайында Ф.Голощекиннің УІ шы Бүкілқазақтық өлкелік комитетіндегі сөзі: «Онан соң, «заң қарпінің» адамдары бізде қоғамдық талаптармен санаса бермейді. Біз мынадай жағдайларға жиі ұрынамыз: Қоғамдық жағдай біреулерді соттауды қажет етеді, ал заң қарпінің адамдары бізге кедергі келтіреді. Губернияда қоғамдық, кеңестік міндеттер тұрғысынан оны айыптайды. Жоғарғы сот мұны ескермейді және ақтайды. Керісінше болып шығатыны да бар. Мұндайда кейде үлкен адамдар ықпалының әсер ететіні де бар... Сіздер Сәдуақасовтың тарихын білесіздер: Ж.Аймауытовты және басқаларды соттаған кезде, ол -өлкелік комитет мүшесі және үкімет мүшесі, Өлкелік комитеттен сұрамай, сотталуын бүкіл Қазақстан күтіп отырған адамдарды жақтауға ашық кірісті.

Келтірілген үзіндіден Қазақстанның сол жылдардағы басшысының революциялық заңдылық дегенді жамылып, өзіне ұнамайтын кейбір жауапты қызметкерлерді заң органдары арқылы жазалауға аңсары ауып тұрғанын аңғару қиын емес. Бірақ, оның ойлаған ойын толық жүзеге асыруына Смағұл Сәдуақасов, Нығмет Нұршақов, Жалау Мыңбаев, Сұлтанбек Қожанов сынды қайраткерлер қолдау жасады. Ол айтқандай, Смағұл Сәдуақасұлының белгілі қазақ жазушысы Жүсіпбек Аймауытовты қызғыштай қорғап, сот залында

әділетсіздік тырнағынан күшпен босатып алғаны рас, мұның барлығы Ф.Голощекинге ұнамады.» [6,13-14.].

С.Сәдуақасұлының қысқа ғұмыры, елі мен жері үшін мәнді өткені мәлім. Оның әсіресе Қазақ АССР-нің Түркістан Республикасы өте маңызды өлке болатын. Қазақтар көп қоныстанған республиканың оңтүстік шығыс, оңтүстік облыстары Түркістан Республикасының құрамында болатын. Осы екі республикадағы қазақтардың байланысын төмендетпеуге, ондағы қазақтардың жағдайын бақылаудағы қызметін ескеру қажет болды. Әсіресе 1924 жылдары орын алған Орта Азия Республикаларын межелеу саясаты басталғанда ұлт зиялыларымен бірге қазақ жерлерінің Қазақ АССР-нің құрамына қайтаруда көп үлес қосқан [7, 6].

Қазақстанда 20-шы жылдардың соңы мен 30-шы жылдардың басында қазақ зиялыларын айыптау, жазалау белең алды. Осы кезеңде қазақ зиялылары арасында саяси-идеялық пікір қайшылығы тереңдеп, ахуал шиеленісе түсті. Алашорда құрамында болған қазақ зиялыларына кешірім болғанына және олар Кеңес үкіметі жағына шығып адал қызмет етіп жүргеніне қарамастан, олардың олардың бұрынғы іс-әрекетіне, әр жылдары баспасөзде жарияланған еңбектерінде қайтадан саяси астар беріліп қудалана бастады. Қазақстанда 1925 жылдан жоғары лауазымды қызметте болған Ф.И.Голощекин қазақ зиялыларын жікке бөліп, бір-біріне қарсы қойып, бір-бірімен айтыстырып, әбден тәжірибе жинақтады. 20-шы жылдардың басында Голощекин мен оның төңірегіндегілер Алаш зиялыларын айыптау, қудалау, қызметтен шеттетуге, қысым көрсету тәсілімен қатар, енді саяси-идеялық қарсылық ретінде біржола қоғамнан алыстату, жою бағытында ашық түрде ұстанды.

Смағұл Сәдуақасұлы экономика салсында мемлекет байлығын молайтып, шаруашылықты ілгері дамытуды басты міндет етіп қойды. Ол еңбекші таптың партиясының да міндеті осы, сондықтан ауылдағы тап жұмысына жататын мәселелер: кедейді салықтан қорғау, кедейге, орта шаруаға тиісті жерін әперу, ауылда кооператив жасау, кедейдің баласын оқытып, білім беру, кедейді салынып жатқан завод – фабрикаға, шойын шойын жолдарға көбірек орналастырып, одан болашақта пролетариат жасау, кедейден өндіріс пролетариатын туғызу деп санады. Сонымен қатар, ол бұл жұмыстарды бейбіт еңбек арқылы іске асыру жолдарын ұсынды. «бір жерде мектеп салуға қазынаның қаражаты жетпей жатса, қалғанын сол жердің байынан неге алмаймыз? Бір жерде кооперативтің пұлы кем болса, оған байдың ақшасын неге салмаймыз? Бұл сықылды жұмыстарды айғайсыз, талан-таражсыз істеуге болмай ма? Әрине болады» - деген.

Смағұл Сәдуақасұлы қазақ елін күйзеліске түсіретін Ф.Голощекин дауылының салдарынан халықты аман қалуды мақсат етіп өмірінің соңғы күндеріне дейін алған бетінен таймады. Смағұл Сәдуақасұлы қазақ елінің ерекшеліктерін ескере отырып, ұсынған бағыттарының бәрі Ф.Голощекин мен оның маңына топтасқан партияның шолақ белсенділері тарапынан «ұлтшылдық», «сәдуақасовшылық» болып саналып, айыпталды. Мұндай біржақты пікірге қарсы Смағұл Сәдуақасұлы «...біз жікшілдік, жік деген

атақты сөздерге үйреніп те барамыз. Шыны керек, бұл сөз тіпті жалықтырып жіберді. Менің ойымша, кейде біз өзіміз осы жікшілдіктің пайда болуына әсер етеміз, бұл істе европалық жолдастар да күнәсіз емес» - деп, Ф.Голощекиннің қазақ зиялыларына қарсы ұйымдастырып жатқан науқанының алдын-алуға тырысты, «мен қазақ коммунистері өсті және партиялық басшылықты қамтамасыз ете алады деп санаймын. Оларды партиялық жұмыстарға тарту және араластыру жөніндегі мәселені кеңейте қарау керек. Тек солай ғана біз жікшілдіктен құтыла аламыз» - деп, ұлт зиялыларына деген «ұлы орыстық» шовинистік көзқарасқа қарсы ойын білдірді [8,52- 53].

Ал, Қазақ өлкелік партия комитетінің хатшысы Ф.Голощекин «жікшілдікке» қарсы науқанды онан сайын жанандырып, республиканың барлық партия ұйымдарына 1926 жылдың 2-наурызындағы № 13 хаттамасының үшінші тарауында айтылған «Қазақстан Өлкелік партия комитетінің Қазақстандағы ұлта ралары мен партия ұйымдарының ішіндегі жіктер туралы» нұсқаулы хатын бекітіп, оны таратуға нұсқау берді.

1926 жылдың қараша Пленумында қазақ зиялыларына қарсы шабуылын өрістете түскен Ф.Голощекин алашордалықтардың екі буынын анықтап, олар туралы мынадай сипаттама берді: «Алашордалықтар туралы айтқанда біз шатасып жүрміз. Алашордашылықтардың екі түрі бар: ескі басшылары мен алашордалықтардың жаңа буыны еді. Ұлттық тарихты білетін азаматтар тарапынан Алаш қайраткерлерінің тарихи еңбегі лайықты өз бағасын алды. Ал енді зиялылар, ғалымдар қоғамның барлық жігін, барлық бөлігін анықтай алмады. Кейбір үлкен тұлғалардың қоғамның барлық бөлігіне танылатын кезеңдері болады.

Жас қазақ қайраткерлері ұлт мүддесі жолындағы күресте Смағұлдың бастауымен алғаш рет осылай ірі жеңіске жетеді. Бірақ бұл, өкінішке қарай, соңғысы да еді. Алғашқы жеңіс рухтандырған Смағұл Семей, Қостанай аймақтарына барған іссапарлары кезінде республиканың орталық билігінің өкілі ретінде отаршылдық рухтан ажырамаған деп тапқан губерниялық басшылықты жұмыстан босатып жіберуге дейін барады. Бірақ сондай шетін әрекеттері үшін, әрине, ұлтшыл атанып, партиялық сөгіс алады... Смағұлдың өмірі мен қызметі – ұлтты сүюдің, елдік мүдде жолында отаншылдық сезіммен жан аямай күресудің тамаша үлгісі. Ол автономия ішіндегі мемлекеттік мәселелерді шешуде білгірлік танытып, қазақ елі болашағына шын мәнінде қызмет етті [9,2].

Смағұл Сәдуақасұлы керемет жазушы болған. «Сәрсенбек» романы, «Күміс қоңырау», «Күлпаш» тәрізді құнды повестер мен әңгімелер және тағы басқа бағалы туындылардың авторы, халқымыздың тұрмысын, әдет-ғұрпын, ой-өрісін, арман-мұратын жазып, мол мұра қалдырған. Ол керемет және дарынды публицист болған. «Өркен» газетінің редакторы, «Жас қазақ» журналының редколлегия мүшесі, «Қызыл Қазақстан» («Красный Казахстан» - авт.) журналының жауапты хатшысы қызметін де атқарған. Оның ұшқыр қаламынан «Жастардың жаңа жолы», «Қазақстандағы оқу-ағарту мәселелері»

атты еңбектері жарық көрді. Көтерілген мәселелерінің көбісі өзектілігін жоғалтпаған.

Смағұл халықтық білім беруді нығайту жөнінде бірқатар тақырыптарға қалам тербеген. 1919 жылы жазған «Ауылдың қажеттілігі» атты мақаласында айтқандары уақыт өткен сайын өзектілігін жоймаған: «Халықтың игілігі үшін жұмыс істеп жатқан әрбір адам білімсіз болса, оның жақсы жаққа қарай талпынуы нәтижесіз құр босқа – әурешілік болар еді. Білімсіз әрі тоғышар халыққа сенім аз» деген болатын.

Смағұл Сәдуақасұлы Кеңестік өкіметте жүріп Алаштың рухын жалғастырған, өзі Алашорда кезеңінде жастар буыны – «Жас азаматта» қызмет еткен, газет-журнал шығарған тарихи тұлға. 1933 жылы Кремль билігі тарапынан өлтірілді. 30 -жылдардың басында арнайы ұйымдар болған, уландыру секілді аппараттармен талай тұлғаларды ажал құштырған. Смағұл Сәдуақасұлы жаппай репрессияға дейін өлтірілгендіктен, кремациядан кейінгі сүйегінің күлі арнайы орында сақталғандықтан осы күнге дейін нақты қалпында жетті. Ал кейін жаппай репрессияда жасырын кремацияға түскендердің сүйегінің күлі сақталған жоқ, мидай араластырылып, әр шұңқырға көмілген.

Смағұл Сәдуақасұлының сүйегін қазақ топырағына жерлеуге біздің қоғам дайын емес еді. Тікелей Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың араласуымен, Астана қаласының әкімдігінің қатысуымен Смағұл Сәдуақасұлының сүйегінің күлі қазіргі мұсылмандар қорымына жерленді. Оның жарық жұлдыздай жарқ етіп сөнген қысқа, бірақ айрықша мағыналы ғұмырындағы ұстанымы, отансүйгіштігі бүгінгі азаматтарға, өскелең ұрпаққа үлгі етуге әбден лайық. Оның елдік мұраттарға адал бай мұрасын танып-білу, қайраткерлік қабілетіндегі ұлттық тамыр іспетті қайнар көзді игеріп, бойға сіңіру бүгінгі тәуелсіздік жастарына өте қажет. Ол қамшының сабындай қысқа ғұмырын қазақтың азаттығы мен теңдігіне арнады. Ол 33 жылдық ғұмырын қазақ елінің ел болып өркендеуіне арнады. Тірлігінде Алаш жұртының азаттығын аңсаған қайсар ұл қылышынан қан тамған қилы заманға, тоталитарлық жүйеге қарсы тұрды. Жасынан саясаттың өтінде жүрді, ұлт азаттығы үшін отаршылдармен айқасты. Ұлттың теңдігі үшін ғұмырын сарп етті.

Ұ с ы н ы с ж о б а л а р

Мемлекет және қоғам қайраткері Смағұл Сәдуақасовтың өмірі мен қоғамдық –саяси қызметін жан-жақты зерттеу және оның есімін ұлттық тарихымызға терең енгізу, оның қайраткерлік ерліктерін келер ұрпаққа жеткізу мақсатында мынадай ұсыныстарым бар:

Смағұл Сәдуақасұлының өмірі мен қайраткерлік қызметін түбегейлі зерттеп, аудиоэнциклопедиялық оқу құралы және жинақтар ретінде ұсынылса;

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы, 2003, 148 б.
2. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері. Алматы, 2003, 16 б.

3. 1919 жылғы «Ұшқын» аталған кезінен бері басқарған басшылардың суреттері мен өмірбаяндары// Егемен Қазақстан. 2010, 12 наурыз, 2 б.
4. Boldrin, Michele and David K. Levine. "Against Intellectual Monopoly", 2008, 21 p.
5. Махат Д. Ілгерінің тағдыры жастардың қолында. <http://www.nurastana.kz>. 3б.
6. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. Алматы, 2003, Б.13-14.
7. Ахатов У.А. Смағұл Сәдуақасов: мемлекет және қоғам қайраткері // ҚАҰУ Хабаршысы. 2010, № 4, 6 б.
8. Кемел М. Смағұл Сәдуақасұлы: «Біз осы күні не істеп жүрміз? Ертең неге жарамақпыз? Біз неге оянбаймыз? Біз неге ұйқыдамыз?» // Ақиқат, 2013, № 2, Б. 52- 53.
9. Сүлейменов Ж. Ұлтын сүйген ұл //Егемен Қазақстан. 2012, 22 мамыр, 2 б.